

'צור תעודה' סימן חדש לסדר ליל פסח*

פתיחה

סדר ליל פסח מחזיק הלכות ודינים מרובים. חששו אפוא חכמי הדורות שמא בעל הבית הבא לערוך את הסדר ישגה או ישנה מן הסדר הנקבע בהלכה, ועמדו ותקנו עבורו 'סימנים' שמטרתם לסייע בזכירת רצף הפעולות הנוגעות לאותו לילה.

הסימן השגור והמפורסם ביותר הוא 'קדש ורחץ' / כרפס יחץ', המיוחס לר' שמואל מפלייזא, מבעלי ה'תוספות' הצרפתיים שפעל במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה¹. סימן זה גם

* במאמר נעשה שימוש בקיצורים הבאים (בסדר א-ב): גויטיין, הגדת ארנה מיכאל = ט' גויטיין, 'הגדת ארנה מיכאל': כתב-יד אשכנזי במוזיאון ישראל, ירושלים, ע"מ, ירושלים 2010; דרשת הפסח לרוקח = רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשסו; הגדה שלמה = הגדה שלמה: סדר הגדה של פסח עם חילופי נוסחאות, הערות וצינונים וילקוט פירושים, מאת הרב מ"מ כשר ובעריכת הרב ש' אשכנזי, ירושלים תשטו; תבורי, פסח דורות = י' תבורי, פסח דורות: פרקים בתולדות ליל הסדר, תל-אביב תשסב. תודתי לידידי הרב יואל בינדר שעבר על המאמר והעירני כמה הערות.

1. הסימן נדפס, כידוע, בכל ההגדות ומצוי בכל נוסחאותיה השונות. הוא נרשם אצל י' דוידון, אוצר השירה והפיוט, 51ק; וראה: הגדה שלמה, עמ' 77, סי' א. לתולדות ר"ש מפלייזא, ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 461-465.

יש שייחסו את הסימן 'קדש ורחץ' לרש"י, וזאת בעקבות שירבובו לתוך 'סדר ערוך שסידר רבינו שלמה בר יצחק זצ"ל' שנדפס במהדורת 'מחזור ויטרי' הנפוצה, שם 'פורק' הסימן ושוּלבו פריטיו ככותרות להלכות הפסח שכתב רש"י. ראה: מחזור ויטרי, א, הלכות פסח, סי' סה, מהדורת ש' הורוויץ, ירנברג תרפג, עמ' 281-282. ואולם מדובר בתוספת מאוחרת שמהדורות 'מחזור ויטרי' זו – שנדפסה ע"פ כת"י לונדון המאוחר – משופעת בהן, וככל הנראה מוסיף הכותרות כלל לא נתכוון לייחס באמצעותן את הסימן לרש"י אלא נקטן כדבר שנשתגר בצבור הרחב. כותרות אלו אינן מופיעות במקבילות ה'סדר' לרש"י (ראה: סידור רש"י, סי' שפ, מהדורת ש' בובר, ברלין תרעב, עמ' 183; איסור והיתר לרש"י, סי' ל-לא, מהדורת הרב י' פריימן, ברלין תרצו, עמ' 10-11) ואף לא בכתבי-היד הקדומים והמדויקים יותר של 'מחזור ויטרי' (ראה: מחזור ויטרי, ב, הלכות ליל פסח, סי' ג, מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' תט-תיב). חשוב גם להעיר, כי ייחוס הסימן 'קדש ורחץ' לרש"י גם אינו סביר מפאת היותו שקול במשקל הספרדי, שכמעט ולא היה מוכר בצרפת קודם זמנו של רבנו תם, נכד רש"י; מה עוד, שבכל פיוטי רש"י הוודאיים אין אף לא אחד השקול במשקל הספרדי.

ייחוס הסימן לרש"י מופיע רק אצל בני הדורות האחרונים (ואחד הקדומים מהם הוא הרב ח"י ערניין בהערותיו לספר הפרדס, מהדורתו, הלכות פסח, בודפסט תרפד, עמ' נה הערה ריא), שהם בלבד הכירו לכותרות המאוחרות שנשתרבו ב'מחזור ויטרי', ואילו ייחוסו לר' שמואל מפלייזא קדום יותר ויש לו על מה לסמוך. ש"ד לוצאטו כותב (המגיד, שנה ששית, חוברת 6 [ה' אדר תרכב; 5 לפברואר 1862], מדור 'הצופה למגיד', עמ' 45 [=פניני שד"ל, פרועמישל תרמח, עמ' 149]; הסוגריים המרובעים במקור): 'ואחרי אשר בא לידינו ר' שמואל מפלייזא, אגלה און הקורא כי יש בידי על קלף, והוא חסר הרבה, כי חציו היה מאכל לעכברים, והוא לקוטים וזכרונות שכתב אחד מרבני אשכנז מתלמידי מהר"ל ומחותנו, והיה רב בעיר בינגא [בינגען, סמוך למגנצא היא מיינץ], והיה כותב אחר שנת רי"ז. ושם ראיתי, כי ר' שמואל מפלייזא, הנ"ל, הוא שחבר הסימן לסדר של פסח: 'קדש ורחץ כרפס יחץ' וכו'. ושמתחיל מאד. כי הסימן ההוא נתפשט בכל ישראל, והוא כתוב בכל ההגדות ושם בעליו לא נזכר עליו, והיום יודע כי מחברו הוא הרב ר' שמואל מעיר Falaise בארץ צרפת במדינת

מוריה, שנה שלוש ושלוש, גליון ד-ו (שפח-שצ), ניסן תשע"ד ♦

נתקבל במנהגות תימן, ספרד ואיטליה, אך לצידו נכתבו סימני סדר נוספים בידי חכמים אחרים, מפורסמים ופחות מפורסמים. הרב מ"מ כשר ועמיתו הרב ש' אשכנזי אספו ארבעה-עשר סימני סדר שנודעו להם², ואולם הם השתמשו אך ורק במקורות שנדפסו עד זמנם בהזניהם את עשרות הסימנים המופיעים בכתבי-יד שונים³, ומאמר זה בא להשלים במעט את החסר.

הסימן 'צור תעודה' וביאורו

הסימן המחורז הנדפס כאן לראשונה מכת"י, לא נודע מחברו ואף לא מקום מושבו, אם כי הסברה נותנת כי היה בן פרובאנס, וככל הנראה, פעל בשלהי המאה הארבע-עשרה, כפי שיתברר

נורמנדיה. והוא אחד מבעלי התוספות, והיה בסוף האלף החמישי ובתחילת האלף השישי. והנני מבקש מכל האיש אשר יקום וידפיס מחדש הגדה של פסח, יעשה נא חסד עם הרב הזה ויזכיר שמו על הסימן 'קדש ורחץ', ויזכור לטובה גם את היקר ר' יעקב פורטיגני, איש פאדובה, שנתן לי הכ"י הנ"ל במתנה."

לפי תיאורי שד"ל מדובר בכת"י שהחזיק את ליקוטיו ופסקיו של ר' אהרן הלוי ציון, הידוע בכינויו מהר"ז בינגא. הוא אכן היה תלמידו ומחותנו של מהר"ל, כיהן כרבה של העיר בינגא וקובץ חידושי נכתב בשנות הרי"ש הראשונות (ראה: מהר"ז בינגא: חידושים ביאורים ופסקים לרבנו זעליקמן מבינגא, מהדורת הרב ב"ז נויזן [ואחרים], ירושלים תשמ"ה, מבוא, עמ' 11-13). את כתה"י רכש שז"ח הלבדשטאם מידי שד"ל או יורשו וממנו הוא עבר לרשותו של ספריית מונטיפיורי שבלונדון, מס' 146; במתכ"י: F5148 (ראה: מהר"ז בינגא, שם, מבוא, עמ' 13 הערה 32), ואחרי חיסול ספריית מונטיפיורי הוא הגיע לידיים פרטיות. אמנם במהדורה הנדפסת לא נכלל כל המצוי בכתה"י, וביניהם הדברים שהביא שד"ל מתוכו, שאף נרשמו בקצרה בקטלוג ספריית מונטיפיורי. ראה: H. Hirschfeld, *Descriptive catalogue of the Hebrew mss. of the Montefiore Library*, London: 1904, p. 42.

שד"ל אינו מזכיר את זהות מחבר 'קדש ורחץ' במהדורתו למחזור כמנהג בני איטליה, הכולל גם 'הגדה של פסח' (ראה: מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, א, ליוורנו תרטז, דף צד סע"ב), וזאת לכאורה בניגוד לבקשתו "מכל האיש אשר יקום וידפיס מחדש הגדה של פסח, יעשה נא חסד עם הרב הזה ויזכיר שמו על הסימן 'קדש ורחץ'..." נראה אפוא, שכתה"י הגיע לרשות שד"ל רק אחרי שנת תרטז, בה הדפיס את המחזור. 2. ראה: הגדה שלמה, עמ' 77-82. 3. בידי רשימת סימנים מקיפה שעדיין לא נדפסו, ואי"ה יראו אור בקרוב. כאן אתן רשימה חלקית מסימנים שונים שלא הובאו או נרשמו ב'הגדה שלמה', לפי שנדפסו לראשונה לאחר שהופיעה הגדה זו בדפוס. הרשימה דלהלן ניתנת בסדר כרונולוגי, ככל שניתן, ואינה כוללת את 'האזהרות' לפסח שרווחו בפרובאנס, שאינם בגדר סימני סדר (מעט מאזהרות אלו נדפסו בידי הרב מ' אהרונ, פיוטי הלכה ומנהג לחג הפסח: מנוקדים, מבוארים ובציון מקורות, רמת-גן תשנ"ו). ואיני מתייחס לסימנים שנתחברו מתחילת המאה השש-עשרה ואילך, כשם שב'הגדה שלמה' לא נמנו סימנים מאוחרים:

(א) 'טובל בחרוסת מצוה לקיימה', סימן מחזור מהגניזה הקהירית למחבר לא ידוע; ראה: ש' וו' ספרא, הגדת חז"ל: הגדה של פסח, ירושלים תשנ"ה, עמ' 93. (ב) 'יין קידוש נטילה' / על אדמה טבילה, החתום 'יעקב בן שמשון ז"ל', הוא, כמסתבר, תלמידו המפורסם של רש"י (צפון צרפת, ד'תתל-ד'תתק; 1070-1140). הסימן הובא בהגהות לספר דרשותיו של ר' חיים אור-זרוע; ראה: פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (דרשות מהר"ח), הלכות פסח, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ג, עמ' 84 הגהה ו'; דרשות ופסקי הלכות למרגל' [...]. חיים אשכנזי בן [...] יצחק אור זרוע מווינא, ס"כ, הגהה ו', מהדורת מ' אביטן (בתוך ספרו: תשובות מהר"ח אור זרוע), ירושלים תשס"ב, עמ' לה. אמנם חתימת הסימן נשתבשה מעט, שבמקומה של אות נו"ן (של 'שמשון') מופיע טור הפותח בכ"ף - 'כמו אפיקומן כולה', ושם צ"ל: 'נמי'. שיבוש קל זה עמד בעוכרי שני המהדירים שלא נתנו לבס לאקרוסטיכון הסימן. המהדיר הראשון (י"ש לנגה) לא ירד לברר מיהו בעל הסימן, ואילו המהדיר השני (מ' אביטן), סבר כי הסימן 'צא מידי ר' חיים אור זרוע עצמו. (א) 'בהקדישך נקי כף לירקות' ו-(ב) 'קדש רחץ כרפס וחץ לשיר פדות', שני סימנים מגירונדי וחכמי קטלוגיה. ראה: תיקון חג הפסח: תפילות החג ופירושו, ההגדה ופירושה, הלכות ומנהגות לתלמידי רבינו יונה וחכמי קטלוגיה, מהדורת א' שושנה וי"ש שפילג, ירושלים תשנ"ו, עמ' נט; ולתארוך החיבור, ראה שם, מבוא, עמ' 17-18. (ג) 'יקר גפני' / תקדש חי' לחכם לא ידוע, הועתק – בצירוף פירוש (החסר בסופו) מאוחר יותר – ב'הגדה ראשי הצפורים' (כת"י ירושלים, מוזיאון ישראל 180/57),

בהמשך. אביא תחילה את הסימן כשהוא מנוקד ומפורש, בביאור קצר צמוד ולאחריו הערות מרחיבות, ולאחר מכן אברר את הניתן לבירור בנוגע למקומו וזמנו של המחבר. הסימן אינו מנוקד בכתב⁴, והניקוד נוסף על ידי⁵.

צור תעודה / לקהל ועדה
 נגהי דשבסר / בניסן יתפשר
 יסב אפריון / ויכרך כחזיון
 גפן קדוש וזמן / וליטול יזמן
 וכרפס בחומץ / לאכול יתאמץ
 5 המצה תיכונה / יחלק למנה
 חצייה לאפיקומן / 'הא לחמא' יאמן
 אמוזג כוס שני / ואשאל לאדוני
 ברכת הגאולה / ואחריו נטילה

1 צור תעודה לקהל ועדה: שמור תורה ('תעודה'; ע"פ ישעיה ח טז) שניתנה לישראל ('לקהל ועדה'). וזו קריאה לשמור את הלכות ליל הסדר כהלכתם. 2 נגהי דשבסר בניסן: ליל י"ז בניסן ('נהגי ד-' = 'אור ל-', כלומר: 'אור ליום פלוני', והוא הלילה שלפניו; ע"י פסחים ב ע"א). והעניין מוקשה, שהרי ליל הסדר הוא בליל חמשה-עשר לניסן. וכנראה צ"ל: 'נגהי דחמסר'. יתכשר: יהיה ראוי לערוך את הסדר. 3 יסב אפריון: ישב על כסא מכובד, שהם קידשו בישיבה (ע"י דרשת הפסח לרוקח, עמ' 92 והערה 169, עמ' 96). ושמא הכוונה להסבה בדרך חרות מפני שתיית הכוס (הראשון) שבהמשך, שחובתו בהסיבה. ויברך: את הברכות הנוכחות בטור הבא. כחזיון: כראוי. 4 גפן קדוש וזמן: שלושת הברכות שעל הכוס הראשון: 'בורא פרי הגפן', ברכת היום ו'שהחיינו'. וליטול יזמן: זו נטילת הידיים שקודם הטיבול הראשון. 5 וכרפס בחומץ: יש להטביל את הכרפס בחומץ. לאכול יתאמץ: אולי בגלל החומץ, שאינו נעים לחיך, תפס לשון 'יתאמץ'. 6 המצה תיכונה: המצה האמצעית משלוש המצות. יחלק למנה: יחצה לשתיים. 7 חצייה לאפיקומן: את חצייה (הגדול) של המצה החצויה יניח בשביל האפיקומן. 'הא לחמא' יאמן: כנראה: יאמר 'הא לחמא עניא' בקול רם, כדרכו של המכריז ומודיע דבר. 'יאמן' הוא לשון אמירה רמה. 8 ואשאל לאדוני: הן ארבע השאלות הפותחות ב'מה נשתנה הלילה הזה'. 9 ברכת הגאולה: ברכת 'אשר גאלנו וגאל את אבותינו... בא"י גאל ישראל'. ואחריו נטילה: נטילת הידיים

שנכתבה בגרמניה סביבות שנת 1300, ונדפס (עם פירושו הנוכח) בתוספות השלם: אוצר פירושי בעלי התוספות [על] הגדה של פסח, בעריכת הרב י' גליס, ירושלים תשמט, עמ' ד-ה. יש המשער שבעל הסימן הוא רבנו תם, אך להשערות אין כל יסוד כפי שהוכחתי במאמר שבכתובים. (1) 'קדש ידיו לפרי אהל' לחכם פרובאנסלי, כמסתבר מהופעתו היחידאית בסידור של אחד מנוסחי פרובאנס, כת"י פריס, הספרייה הלאומית 636 (מתכ"י: F 31439), דף 100ב, ממנו נדפס הסימן בידי ד' גולדשמידט, הגדה של פסח: מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות, ירושלים תשכ, עמ' 72 הערה 6. (2) 'אמור נוטל יטבול יחלוק' לר' יצחק בר' שלמה אלאחדב, מחכמי ספרד וסיציליה במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה ותחילת המאה החמש-עשרה (בערך ק"ק-1350-1430). ראה: הגדה של פסח: פסח דורות [...] פירוש על ההגדה לרבינו יצחק בר' שלמה אלאחדב, מהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תשס, עמ' ו-2 (בספירת עמודים שנייה), ולתולדותיו, ראה: שם, מבוא, עמ' ט-יב (בספירת עמודים ראשונה). (3) 'שחור לרבות על לבן' לר' אהרן הלוי ציון (מהר"ז בינגא), נכדו ותלמידו של ה'ציוני'. נדפס בידי הרב י"מ פלס, 'סדר פסח לרבינו זעליקמן בינגא', ספר זכרון חסד לאברהם, בעריכת א' ברגר, בני-ברק תשמט, עמ' מז-נא. 4. תודתי נתונה לר' אברהם פרנקל על עזרתו בביאור השיר, ולידידי הרב חיים יצחק כהן על הסיוע בניקודו. את האותיות המשמשות כאמות הניקוד השארתי, כמקובל בפירסום ראשוני של טקסט מכת"י.

♦ מוריה, שנה שלושים ושלוש, גליון ד-ו (שפח-שצ), ניסן תשע"ד

- 10 'הַמוֹצִיא' בְּשָׁלִימָה / עֲלִינָה שׁוּמָה
אֲמַצְעִית הַפְּרוֹסָה / וְעַל אֲכִילַת מִצָּה
עַל הַמְּרוּר יִבְרָךְ / אַחֲרָיו יְהִי כוֹרֵךְ
אֵין כָּל חֶדֶשׁ / זָכַר לַמִּקְדָּשׁ
יִסְעוּד כְּחוֹקָה / טָמוּן לְחִלָּקָה
15 לְבָרֵךְ קְדוּשִׁי / עַל כּוֹס רְבִיעִי
הֵלֵל לְגִמּוּר / 'הוֹדוּ' לְזִמּוּר
בְּכוֹס רְבִיעִי / אֶהְלֵל לְרוּעִי
יְדִידָיו הַפְּלִיא פְּלֵא / וּלְשׁוֹנֵינוּ רִינָה יִמְלֵא.

לסעודה, אע"פ שכבר נטל ידיו קודם לטיבול הראשון. 10 'המוציא' [...] שומה: מברך 'המוציא' על המצה השלימה המונחת מעל כולן. 11 אמצעית [...] מצה: על המצה החצויה המונחת בין שתי המצות השלמות מברך 'על אכילת מצה'. 12 על המרור יברך: זו מצוות אכילת מרור וברכתה. אחריה יהי כורך: המצה עם המרור, זכר למנהגו של הלל. 13 אין [...] למקדש: מנהג כריכת המצה עם המרור אינו חדש, שהוא 'זכר למקדש כהלל'. 14 יסעוד כחוקה: יאכל כמצוות היום את סעודת החג. טמון לחלקה: יחלק למסובים את מצת האפיקומן שנטמנה עד עתה. 15 לברך קדושי: לברך להקב"ה ('קדושי') ברכת המזון. 16 הלל לגמור: לסיים את אמירת ההלל ('הלל המצרי'; תהלים קיג-ק"ח) שפתחו בו קודם לכן. ושמא גם רומז למנהג אמירת ברכת 'לגמור את ההלל' (עי' הגדה שלמה, עמ' 135-139). 'הודו' לזמור: לזמר את 'הלל הגדול' (תהלים מזמור קלו) הפותח 'הודו ליי כי טוב', הנאמר אחרי ההלל הרגיל. 17 בכוס רביעי: נמשך לטור קודם, היינו: סיום ההלל ואמירת 'הודו' הוא על כוס רביעי. לרועי: להקב"ה. 18 ידידיו: לישראל. הפליא פלא: הגדיל פלאות ונסים בהוציאם ממצרים. ולשונינו רינה ימלא: ע"פ תהלים קכו ב. ואולי רומז לתפילת 'נשמת' (הנאמרת אחרי 'הלל הגדול') בה נאמר: 'ואילו פינו מלא שירה כים ולשונונו רנה כהמון גליו'.

הערות נוספות:

טור 4: "אֶפֶן קְדוּשׁ וְזִמְן / וְלִטּוּל יְזִמְן". כדעת בעל הסימן, שנטילת הידיים הראשונה היא אחרי הקידוש, כן סוברים הרבה מהראשונים, אם כי שיש מהם (ובמיוחד מאשכנז) המצדדים להקדים את הנטילה לפני הקידוש. לסיכום הדעות, ראה: תבורי, פסח דורות, עמ' 229-238, ובמיוחד עמ' 235-236; וראה גם: הרב ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, ב, בני-ברק תשס, עמ' 258-307. ברובן המכריע של ההגדות האשכנזיות מופיעה הוראת נטילת הידיים אחרי הקידוש, ראה: גויטיין, הגדת ארנה מיכאל, עמ' 42-43.

טורים 4, 9: "אֶפֶן קְדוּשׁ וְזִמְן / וְלִטּוּל יְזִמְן [...] בְּרֶפֶת הַגָּאוּלָּה / וְאַחֲרָיו נְטִילָה". היינו, יש ליטול ידיים גם קודם לטיבול הראשון וגם קודם הסעודה, וזאת בלא להתייחס לשאלה אם יש לברך בשתייה. אמנם אחדים מהראשונים ביטלו את אחת הנטילות, הראשונה או השנייה (תוספות, בעל ה'עיתור' ושמא גם מהר"ם מרוטנבורג), אך רוב ראשוני צרפת ואשכנז מקיימים את שתייהן. לסיכום הדעות, ראה: תבורי, פסח דורות, עמ' 216-229, 239-240.

טור 6: "הַמִּצָּה תִּיכְוֶנָה / יְחַלֵּק לְמִנָּה". לדעת מחבר הסימן, יש לפרוס את המצה האמצעית. וכן סוברים לא מעט מחכמי אשכנז וצרפת לצד אחרים הסוברים שיש לבצוע את המצה העליונה. לדעה הראשונה, שיש לחלק את המצה האמצעית, ראה: ספר ראבי"ה, פסחים, סי' תקכה, מהדורת אפסטיצר, עמ' 157; מחזור ויטרי, ב, הלכות ליל פסח, סי' ג ('סדר ליל פסח ע"פ מסורת ר' יוסף טוב עלם'), מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' תנד; ספר הנייר, הלכות פסח, מהדורת הרב ג' אפפעל, ירושלים בניו-יורק תשכ"א, עמ' פו; פירוש ר' שמואל מפלייזא לפיוט 'אלהי הרוחות' לריט"ע (בתוך: אור זרוע,

ב, סי' רנו, זיטומיר תרכב, דף ס ע"א); הגהות מיימוניות, סוף הלכות חמץ ומצה (יסוד סדר מהר"ם זצ"ל), אות ז; רא"ש, פסחים, פרק י סי' ל; ספר תשב"ץ, סי' צט, מהדורת הרב ש' אנגל, ירושלים תשעא, עמ' מח [=י"ז כהנא, מהר"ם מרוטנבורג: תשובות פסקים ומנהגים, א, סי' תנ, ירושלים תשיז, עמ' רעה; ועי' הנסמן שם בהערה]; י' בינדר, 'פירוש חדש מכתב יד לפיוט 'אלהי הרוחות לכל בשר' לר' יוסף טוב עלם', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר כב (לב), עמ' 151. ולשיטה האחרת, שיש לבצוע את המצה העליונה, ראה: ספר ראב"ן, א, תשובות, סי' מא, מהדורת הרב ד' דבליצקי, בני-ברק תשסח, עמ' קל; סמ"ג, עשין, סי' מא, ויניציאה שז, דף קיח ע"ב; דרשת הפסח לרוקח, עמ' 96 (=ספר רוקח, ר"ס רפג, ירושלים תשכז, עמ' קנג); ספר האסופות (בתוך: M. Gaster, *Studies and Texts* III, London: 1928), עמ' 218; ד' גולדשמידט, 'מנהגי ר' חיים פלטיאל', מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשנז, עמ' 54; ש' שפיצר, 'מנהגי הר"ר אברהם חילדיק', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ט (ט), ירושלים תשמ, עמ' 189; וראה עוד: גויטיין, הגדת ארנה מיכאל, עמ' 70-71. אמנם יש גם הסוברים שיכול לבצוע מאיזו מצה שירצה, ראה: מחזור ויטרי, ב, הלכות ליל פסח, סי' ג (סדר פסח קצר מרש"י), עמ' תט-תי והערה 4; פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהדורת הרב מ"ל זקש, ירושלים תשטז, עמ' קנא. טורים 10-11: "'המוציא' בְּשִׁלְיָהּ / עֲלִינָהּ שוּמָה // אֲמָצְעִית הַפְּרוּסָה / וְיָעַל אֲכִילַת מִצָּה". הנאמר בסימן שלפנינו, כי את ברכת 'המוציא' יש לברך על המצה השלימה ואת ברכת 'על אכילת מצה' על הפרוסה, נתון במחלוקת הראשונים. יש מהם הסוברים כנזכר לפנינו, אחרים נוקטים להפך ('המוציא' על הפרוסה ו'אכילת מצה' על השלימה) ויש גם הסוברים שאת שתי הברכות יש לומר על הפרוסה. ראה על כך: הגדה שלמה, עמ' 154-157; בינדר, 'פירוש חדש מכת"י לפיוט 'אלהי הרוחות לכל בשר' לריט"ע' (הנ"ל), עמ' 152 הערה 141 ובכל הנסמן שם; גויטיין, הגדת ארנה מיכאל, עמ' 72-73. טורים 16-17: "הָלַל לְגִמּוּר / ה'ודו' לְזִמּוּר // בְּכֹס רְבִיעִי / אֶהְלֵל לְרוּעִי". היינו, השלמת ההלל ('הלל לגמור') ואמירת 'הלל הגדול' ('הודו לזמור') הוא על הכוס הרביעי ולא על החמישי, שכלל אינו נזכר בסימן. והוא כדעת כמה מהגאונים והראשונים, אם כי הרבה מהם הסכימו שיש להוסיף כוס חמישי ועליו אומרים את ההלל הגדול; לסיכום הדעות, ראה: הגדה שלמה, עמ' קסא-קעח; והשווה: מ' ארד, "הלל הגדול: ההלל המקורי של ליל הסדר", תפארת לישראל: ספר היובל לכבוד ישראל פרנצוס, בעריכת י' רוט (ואחרים), ניו-יורק תשע, עמ' 131-138.

לזהותו ומקומו של מחבר הסימן

הסימן הנדפס כאן מופיע בכת"י פרמה, פלטינה 1902 (מתכ"י: F13059), בכתיבה אשכנזית-צרפתית משנת רל (1470)⁵. בגוף ההגדה של פסח הועתק הסימן הנפוץ 'קדש ורחץ' / כרפס יחץ' (דף [91]א, בגוף הדף⁶), ואילו הסימן 'צור תעודה' מופיע בחטיבת הפירושים וההלכות שבשולי הדפים (דף [92]א). כתב-היד מחזיק, בין היתר, סידור תפילה כמנהג צרפת, כשבתוכו (בפנים, בשוליים וגם בחטיבות מיוחדות) הלכות ופירושי תפילות⁷. מלקט ההלכות והפירושים פעל, לכל המוקדם, בסוף המאה הארבע-עשרה, וכנראה דור או שניים מאוחר יותר⁸, ועדיין לא

5. הסימן לא נרשם אצל י' דידוזון, אוצר השירה והפיוט. 6. אין ספרור דפים בכתה"י, והמספור כאן ולהלן הוא ע"פ הספרור שעל מסגרת הסרט שבמתכ"י. כל ההפניות לכתה"י מתייחסות לשוליים, פרט למקומות שצינתי מפורשות אחרת. 7. לתיאור כתה"י, ראה: B. Richler & M. Beit-Arié, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma*, Jerusalem 2001, pp. 273-275; משני מקורות אלו נטלתי את כל הצייטטות ולהלן, פרט למובאות מתוך חטיבת ההלכות והפירושים שסביבות ההגדה של פסח שצוטטו מכתה"י. 8. את עריכת החטיבות ההלכתיות שבכת"י פרמה 1902 לא ניתן להקדים לשלחי המאה הארבע-עשרה, שכן הובאו בהן קטעים מרובים מספר 'ארחות חיים' לר' אהרן הכהן מנרבונה (שנחתם בשנת ה'עג, 1313) ומספר 'ארבעה טורים' לר' יעקב בן הרא"ש (שנכתב בשנים ה'פז-ק, 1327-1340); עי' להלן, הערות 11, 14. לתאריך כתיבת שני חיבורים אלו, ראה, בהתאמה: מ"מ הוניג, 'על מהדורתו החדשה של ספר המשכיל (ספר חסידים)

נתברר מוצאו⁹. הוא מזכיר את מנהגותיהם של בני אשכנז, צרפת, אנגליה, פרובאנס וספרד כאדם העומד במבחן¹⁰, ואף האשים והחביורים הרבים שהביא בליקוטיו מייצגים את אותן תפוצות¹¹. לא ניתן אפוא לקבוע מוצאה של פיסקה אנונימית שהובאה אצל המלקט, והופעת הסימן 'צור תעודה' בליקוטים אלו אינה מלמדת מאומה על מוצאו¹². אמנם אם נבוא לדקדק בדבר, שמא יש מקום לומר, כי מוצאו של הסימן 'צור תעודה' הוא פרובאנס.

תוכן כת"י פרמה מקביל בחלקו לחמשה כתבי-יד אחרים וספר נדפס אחד¹³, אך הליקוטים ההלכתיים שבכת"י פרמה הם בנוסח מורחב, שמופיעים בהם קטעים מרובים – בעיקר ממקורות פרובאנסליים ובמיוחד מספר 'ארחות חיים' – שמרביתם המכריעה אינם בחמשת כתבי-היד

לר' משה בר' אלעזר הכהן, ירושתנו, א (תשסז), עמ' רלז, ובכל הנסמן שם בהערות 144-145; א"ח פריימן, הרא"ש: רבינו אשר בר' יחיאל וצאצאיו, חייהם ופעלם, ירושלים תשמו, עמ' קסו-קסח. ואפשר שכת"י פרמה נערך מעט מאוחר יותר, בסביבות אמצע המאה החמש-עשרה, שכן כפי שיתברר להלן בסמוך (ליד הערה 14 ובה), כת"י פרמה – שהועתק בשנת רל (1470) – מחזיק ליקוטים הלכתיים בנוסח מורחב, המופיעים בכתבי-היד המקבילים והקדומים לו (ממפנה המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה) בנוסח מקוצר, מסתבר אם כן שהנוסח המורחב נערך זמן מה אחרי הנוסח הקצר ו'המקורי' (עד כמה שניתן לראותו ככזה). ולא רחוק מלשער שהוא נערך סביבות אמצע המאה החמש-עשרה, זמן לא רב קודם העתקת כת"י פרמה. 9. המלקט מביא שמועות מכמה חכמים עמם עמד בקשר, ואילו עלה בידינו לזהותם שמא היה ניתן לקבוע את זמנו ומקומו של המלקט. החכמים שהמלקט הזכיר הם: (א) "ושמעתי מר"י מפורישיש שהיה אומר" (דף [30]ב); (ב) "ואני הכותב שמעתי מפי הר"ר חיים משונא" (דף [33]א); (ג) "ואני שמעתי מהח"ר יוסף זרח" (דף [64]א); (ד) "כך שמעתי מאמ"ר יבשל" (דף [70]א). לא הצלחתי לזהות אף אחד מחכמים אלו, והשערתו של נ' וידר (שהובאה אצל: י"ש שפיגל, 'פסקי דינים לחכם ממשפחת הרא"ה', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר יא [כא], חלק א, ירושלים תשמה, עמ' 177), כי ר"י מפורישיש הוא ר' יעקב בן מאיר מפרובינש - אינה אפשרית. ר' יעקב מפרובינש פעל בצרפת בתחילת המאה השלוש-עשרה (ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמו, עמ' 462; נ' גולב, תולדות היהודים בעיר רואן בימי הביניים, תל-אביב תשלו, עמ' 102-105), ולא ייתכן שהמלקט שלפנינו, שכנראה פעל בשלהי המאה הארבע-עשרה, יכירו וישמע ממנו תורה. 10. כמו: "אנשי ארץ הא"י" (דף [30]ב); "ופראוושאש וספרד נוהגים זה המנהג" (דף [34]ב); "וספרדים ואשכנזים רובם נהגו כך" (דף [44]א); "ובספרד נוהגים" (דף [57]א); "ובני צרפת מודקדים מאד במצוה זו" (דף [58]ב); "הצרפתים מתחילים כאן" (דף [62]א); "ובספרד נהגו" (דף [70]ב); "יש מנהג בין צרפתים ואשכנזים" (דף [72]א); "מנהג צרפתים אומרים כסדר הזה... אבל האשכנזים אומרים להפך" (דף [74]ב); "ובפרונצא נוהגים לומר" (דף [78]ב). 11. במיוחד הוא מרבה להביא מהספרים 'אורח חיים' (והכוונה לארבעה טורים, חלק אורח חיים), 'מרדכי', 'מחזור ויטרי', 'סמ"ק', 'ספר תשב"ץ', 'מחכים', 'עץ חיים' ו'ארחות חיים'. את 'ארחות חיים' הוא מציין בראשי-תבות: 'ארח"ח', כדי לבדלו מספר 'אורח חיים' אותו הוא מציין בראשי-תבות: 'א"ח'. 12. דוגמא מעניינת לקושי קביעת מקום המלקט ע"פ תכני הליקוטים ניתן לראות בעובדה הבאה: מצד אחד, בתיאור עשיית החירות לליל הסדר נרשמו שמות מרכיביה בצרפתית (דף [91]א; נדפס אצל: K.A. Fudeman, *Vernacular Voices: Language and Identity in Medieval French Jewish Communities* Philadelphia and Oxford 2010, pp. 108-109), משמע לכאורה, כי המלקט היה בן צרפת, אך מאידך ניתן לראותו כאוחז במנהג אשכנז, לפי שהוא פירש רק את ההושענות שנאמרו במנהג אשכנז בעוד שההושענות המיוחדות למנהג צרפת - לא פורשו (ראה דפים [172]ב-[187]א, ובקטלוג מתכ"י). 13. אלו כתבי-יד שתכניהם מקבילים חלקית לכת"י פרמה 1902: (א) סידור כמנהג צרפת, כת"י וטיקן Ebr. 324 (מתכ"י: F8635), בכתובה אשכנזית משנת קנה (1395), דפים 1-90א, וההגדה של פסח בדפים 343-357 (לתיאורו, ראה: B. Richler & M. Beit-Arié, *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue*, Citta del Vatican 2008, p. 275-276; ההגדה של פסח ופירושה נדפסו בשלש מהדורות שונות, ראה בהמשך ההערה); (ב) סידור כמנהג אשכנז, כת"י לונד, האוניברסיטה L.O. 2 (מתכ"י: F34100), בכתובה אשכנזית משנת קסז (1407), וההגדה של פסח בתחילתו (בלא ספרור עמודים; ולתיאור כתה"י, ראה בהפניות שנרשמו בקטלוג מתכ"י). (ג) סידור כמנהג צרפת, כת"י לונדון, מונטיפיורי 204 (מתכ"י: F5127), בכתובה אשכנזית מהמאה הארבע-עשרה, וההגדה של פסח בדפים 61א-70א (לתיאור כתה"י, ראה: *Important Hebrew manuscripts from the Montefiore*

האחרים¹⁴, עד שכמות ההלכות שבכתבי היד פרמה מקיפה הרבה יותר מהמופיע בשאר

פדואה, סמינר ויסקוויל Cod 218 (מתכ"י: F775), בכתבה אשכנזית משנת רכ (1460), ללא הגדה של פסח (לתיאור כתה"י: G. Tamani, 'Manoscritti ebraici nella Biblioteca di Seminario Vescovile di Padova', in *Annali* (di Cà Foscari, IX,3 [1970], pp. 1-12). (ה) סידור כמנהג אשכנז, כת"י אוקספורד, בודליאנה Opp. 650 (קטלוג נויבאוואר 1128; במתכ"י: F17734), בכתבה אשכנזית מהמאה החמש-עשרה, וההגדה של פסח בדפים 52א-61א (לתיאור כתה"י, ראה: נויבאוואר, קטלוג אוקספורד, עמ' 326-327; בית-אריה, השלמות לקטלוג אוקספורד, עמ' 179-180). (ו) בנוסף לכת"י אלו קיימת מקבילה חלקית T09T - תפלות מכל השנה עם כמה פירושים, טרינו רפה (1525), וההגדה בעמ' 128-154 (הספרור ע"פ העותק האלקטרוני שבחוכנת 'אוצר החכמה'; בעותק המודפס אין ספרור). לזהותם החלקית של כת"י אלו לכת"י פרמה, ראה: קטלוג מתכ"י, סרט F13059; ש' עמנואל, 'כשיריד רבון העולמים למצרים': לתולדותיה של פסקה אחת בהגדה של פסח, תרביץ, עז (תשסח), עמ' 119 הערה 52; הנ"ל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשסז, עמ' 31 הערה 98; וראה גם: נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב: קובץ מאמרים, א, ירושלים תשנח, עמ' 79 הערה 54. על הקבלתו החלקית של כת"י מונטיפיורי 204 העירני פרופ' שמחה עמנואל ותודתי נתנוה לו.

הפירוש וההלכות להגדה של פסח שבכת"י וטיקן 324 זכו לגלגולי ההדרה מעניינים. הפירוש מופיע גם בכת"י וטיקן Ebr. 285 (מתכ"י: F8632), ועל-פיו הוא נדפס ע"י הרב מ' הרשלי (ראה מאמרו: 'פרוש ההגדה וסדר ליל פסח לתלמידי חסידי אשכנז', סיני, עא [קיץ תשל"ב], עמ' מו-סג). כמה שנים לאחר מכן הוא שב והדפיס את הפירוש בשילוב קטעים מכת"י אחרים – שאת כולם הוא ייחס, ולא תמיד במדויק, ל'רוקח' – ובלא לתת הבחנה מהו מקורו של כל קטע (ראה ספרו: הגדה של פסח ושיר השירים עם פירוש הרוקח, ירושלים תשמד; ואת העירובייה שעלתה במהדורה האחרונה תיאר יפה י"ש שפיגל בספרו הנזכר להלן בסמוך, מבוא, עמ' 10). הרב הרשלי ייחס את הפירוש ל'רוקח' או לבית מדרשם של חסידי אשכנז, אך באמת זהות מחברו אינה ברורה, ויפה עשה י"ש שפיגל, שההדירו מחדש, על יסוד שלושה כת"י (וטיקן 324 ו-285, וכת"י מהגניזה), ונוהר להגדירו 'פירוש מבית מדרשם של חכמי צרפת ואשכנז' (ראה ספרו: הגדה של פסח: שנים מי יודע, לוד תשסח), אלא שלא עברו ימים מרובים ועמד ד' הולצר – שכנראה לא הכיר את מהדורת שפיגל – והסיג את החיבור לאחר, בהדפיסו את הפירוש על-פי כת"י אחד (וטיקן 324) ובקובעו שהוא 'הגדת חכמי אשכנז'! ראה: הגדת חכמי אשכנז, בתוך: אוצר הראשונים על הגדה של פסח: יוצאים לאור בפעם הראשונה (!) מתוך כתבי יד, מהדורת ד' ו"א הולצר, מיאמי תשסז, עמ' 101-184. 14. ב'תפלות מכל השנה עם כמה פירושים', טרינו רפה (הערה קודמת, סי' ו), הובאו כמה קטעים מ'ארחות חיים', אבל מדובר במקור המאוחר לכת"י שלפנינו, שכנראה השתמש (באופן חלקי?) בנוסח המורחב של הליקושים המיוצג בכת"י פרמה, ואילו בחמשת כתבי-היד (שנרשמו בהערה קודמת) אין, ככל הנראה, מובאות מ'ארחות חיים'. לא היתה באפשרותי לבדוק את כל מאות הדפים שבכתבי-יד אלו, וסמכתי על הרישום, המפורט יחסית, של הקטלוגים השונים (שצויינו בהערה קודמת) ושל קטלוג מתכ"י, ובנוסף לכך בדקתי היטב, כמדגם מייצג, את הפירושים וההלכות שסביב ההגדה של פסח בארבעת כתבי-היד המקבילים חלקית (פרט, כמובן, לכת"י פדואה, סמינר ויסקוויל Cod 218 [הערה קודמת, סי' ד], שאינו מחזיק הגדה של פסח), ובכולם לא מצאתי אף לא מובאה בודדת מ'ארחות חיים' וממקור פרובאנסלי או ספרדי אחר (פרט למובאה אחת ובודדת מ'טור אורח חיים'), בעוד שבכת"י פרמה 1902 מרובות המובאות ממקורות אלו. בכת"י פרמה פותחות הלכות פסח כמה דפים לפני ההגדה עצמה, מדף [82]א (שם גוף כתה"י מחזיק את תפילת מוסף למועדים) עד סופה של ההגדה (דף [104]א), בעוד שגוף ההגדה מתחיל בדף [91]א. בדפים [82]א-[89]ב הועתק 'סדר הפסח' שתיקן רש"י, כפי שמופיע ב'מחזור ויטרי', ומשם ואילך הובאו מקורות שונים ומגוונים, ביניהם פרובאנסליים וספרדיים, כמו: "ור' משה בר' יעקב בר' משה בר' אבין מנרבונא מפרש" (דף [90]א); הרי"ף (דף [90]א, פעמיים); ספר העיטור (דף [90]ב, [97]א); "כך כתב הר"ר אהרן הלוי" (דף [103]ב); וזה לא בתוך מובאה מ'ארחות חיים', וכנראה הכוונה לרא"ה, ובמיוחד הובאו קטעים מ'ארחות חיים' (דפים [90]ב, 93א [פעמיים], [98]א-[100]ב, [100]א [שלושה פעמים], [101]א, [103]א-ב, [103]ב). אמנם חשוב לציין, שבכת"י פרמה גם הובאו קטעים לא מעטים מאור זרוע', שאינם בכתבי-היד האחרים, כך לבדיקתי המדגמית הנזכרת.

כל האמור נכון בנוגע למובאות מספר 'ארחות חיים', אך בנוגע לחיבורים פרובאנסליים אחרים – אחד, לכל הפחות, מכתה"י המקבילים, וטיקן 324, מביא מהם מעט (אך לא בהלכות שסביבות ההגדה של פסח), כמו: 'בספר בית התפלה' (דף 8א בגליון; והוא חיבורו של ר' דוד הכוכבי); ואף מציין מעט למנהג פרובאנס (דף

♦ מוריה, שנה שלוש ושלוש, גליון ד-ו (שפח-שצ), ניסן תשע"ד

כתבי-היד¹⁵. ולפי שהסימן 'צור תעודה' אינו מופיע בחמשת כתבי-היד האחרים (וגם לא בספר הנדפס), כשם שנעלמו מהם מרבית החומרים הפרובאנסליים (ובמיוחד המובאות מ'ארחות חיים'), לא רחוק מלכרוך את הסימן עם התוספות הפרובאנסליות ולראותו נובע מאותו מקור, מפרובאנס.

קשירת הסימן לרובד הפרובאנסלי של הליקוטים מסתברת, אך יותר מכך אין בידינו לאשש את מוצאו או מקומו של המחבר ובוודאי לא את זהותו. ניתן לטעון, כי הסימן חתום 'הלל בר ידידיה'¹⁶ או 'הלל בר אליה' (פורי/פולרי/פלורי?)¹⁷. אך אף אם אכן שם מחבר הסימן הוא כאחת ההצעות, עדיין איננו יודעים דבר על האיש¹⁸.

גם גופו של סימן אין בכוחו להעיד על מוצאו, לא בדרכי שירתו וחריותו ולא בתכניו ההלכתיים. הסימן שלפנינו חורז שי"ן ימנית בשמאלית וסמ"ך בצד¹⁹, חריזות חריגות למדי, אך הן מוכרת ממרבית התפוצות האירופאיות - אשכנז, צרפת, פרובאנס וספרד (הצפונית)²⁰, ואין

14א: "ויש בני פרונוצלאש וספרדים נוהגים בזה המנהג"; דף 20ב: "וכן עושין בפרונוצא"; דף 39ב: "בפרונוצא נוהגין... ונהגו בצרפת". בכת"י וטיקן הובאו גם כמה קטעים פרובאנסליים בגליון 'מרדכי קטן' שאחרי הסידור (דפים 108ב-277ב), כמו: "כתב הרב רבינו גרשון בעל השלמון, בהלכות חנוכה, בשם הרב הנכבד זקנו הר"ר אשר דלונגיל וז"ל... וכן כתב בספר המנהגות של הרב רבי זקני ר' אשר ז"ל, ושאל אחד מן החבורה... והשיב לו... כך פסק הר"ר גרשון" (דף 153ב בגליון); "כתב הרב בעל המאור... כך מצאתי כתוב בס' ואנוס מדיאיש ממייליאון" (דף 163ב-164א בגליון). לכל המובאות האחרונות הפנינו בטובו פרופ' שמחה עמנואל (והשווה: עמנואל, כשיירד רבון העולמים [לעיל, הערה 13], עמ' 119 הערה 52), ואף העירני כי המובאה הראשונה נדפסה ונידונה ע"י הרב י"מ פלס במאמרו 'דין פתילות חנוכה ע"פ כת"י מאת רבנו גרשון ב"ר שלמה מבדריש בעל השלמון' וזקנו רבנו אשר מלונגיל בעל 'המנהגות', המעיין, מזב, (טבת תשסז), עמ' 3-10. 15. בהערכה גסה ניתן לומר, שכמות ההלכות שבכת"י פרמה גדולה פי שלוש מכתבי-היד המקבילים (אך בנוגע לכמות הפירושים, זהה כת"י פרמה לכתבי-היד האחרים, פחות או יותר). והדברים אמורים בנוגע להלכות והדינים שסביבות ההגדה של פסח, ולא בחלקים אחרים של כתה"י, שלא בדקתים. 16. כן ניתן לראות בשלושת הטורים החותמים את הסימן:

הָלֵל לְגִמּוֹר / הוֹדוּ לְגִמּוֹר

בְּכּוֹס בְּיַעֲי / אֶהְלֵל לְרוּעִי

יִדְיָדוֹ הַפְּלִיא פְּלָא / וּלְשׁוֹנֵינוּ רִינָה יִמְלָא

היינו: הלל בר ידידיה. תודתו להרב י"מ פלס על הצעה זו. 17. כן אפשרי לפענח בשלושת הטורים

האחרונים:

הָלֵל לְגִמּוֹר / הוֹדוּ לְגִמּוֹר

בְּכּוֹס בְּיַעֲי / אֶהְלֵל לְרוּעִי

יִדְיָדוֹ הַפְּלִיא פְּלָא / וּלְשׁוֹנֵינוּ רִינָה יִמְלָא.

ושמא בארבע התיבות האחרונות נחתם 'פורי' (פלא ולשונינו רינה ימלא), 'פלורי' (פלא ולשונינו רינה ימלא) או 'פולרי' (פלא ולשונינו רינה ימלא). הצעה זו סבירה פחות מהראשונה, שכן בזו הנוכחית נחתם השם הפרטי ('הלל') באופן שונה משאר השם, אע"פ שמצאנו, לעתים נדירות אמנם, שיטות חתימות מעין אלו בקרב הפייטנים. ראה, לדוגמא: 'דן, תפילה לר' אלעזר מוורמס', טמירין, ב (תשמב), עמ' צ, ליד הערה 97 ובה. 18. אם באמת הסימן חתום 'הלל בר אליה פולרי/פלורי', דבר שכאמור נראה בסבירות נמוכה, אפשר כי מדובר בצאצא רחוק של ר' יצחק פולר, בן חוגו של ר' יהודה החסיד (ראה: א' קרנפוגל, סוד מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות, ירושלים תשעא, עמ' 76 הערה 23), או של בן דורו, ר' משה פולר/פוליר (ראה עליו: י"מ תא-שמע, 'תולדות היהודים בפולין במאות ה"ב-ה"ג', כנסת מחקרים, א, ירושלים תשסד, עמ' 238-243). ואפשר גם שהיה קרוב משפחתו של ר' שמעון פולר, תלמידו של ר' ישראל איסרליין, 'מהרא"י' (ראה: לקט יושר, ב, מהדורת הרב 'פריימן, ברלין תרסד, עמ' 53; וראה עוד: שם, מבוא, עמ' LI, ס"ו קלג). 19. טור 2: "נגניקי דשכסר / גניסן יתפשר"; טור 11: "אמקציעת הפרוסה / רעל אכילת מצה". 20. על איבודה של הגיית השי"ן הימנית העצמאית ברחבי אירופה (ובמיוחד במרכז) בימי הביניים ואף לאחר מכן, דבר שכמובן גרם לחריזות שי"ן ימנית בשמאלית, ראה מאמרו המקיף של י"ג גומפרץ, 'השי"ן: טלטוליה וגלגוליה', תרביץ, יג

בכוחן של חריזות חריגות אלו להכריע בדבר מוצאו של מחבר הסימן; כך גם הלכות סדר הפסח ששובצו בסימן אין בהן כדי להכריע בשאלה.

אילו היה ברור כי כותב הסימן פעל במאה השנים-עשרה או, לכל המאוחר, במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה, אפשר היה לברר את מקומו ואת השתייכותו באמצעות אבחון מנהגי הסדר הנזכרים בו כתואמים לשיטתם של בני אחד המרכזים, שכן כמו בענייני הלכה ומנהג רבים, אף במנהגי סדר ליל הפסח נתקיימו חילוקי דעות לא מעטים בין אשכנז, צרפת, פרובאנס וספרד. אך מאחר והסימן לא נתחבר לפני המאה הארבע-עשרה, לא ניתן לראות את מנהגיו כמאפיינים מרכז מסויים בדיוקא, שכן מאמצע המאה השלוש-עשרה "כמעט כל המסורות הרבניות באירופה השתלבו זו בזו", בנוגע לשיטות לימוד, תחומי התעניינות וסוגות ספרותיות²¹, ואף בנוגע להתפשטותן של קביעות הלכתיות שרווחו קודם לכן רק באזור מוגדר ומסויים. אינני אומר שמאותה עת ואילך לא נתקיימו שינויי מנהגים וחילוקי דינים בין המרכזים השונים, היו גם היו ולא מעט, אך מאידך, רבים מההלכות והדינים שהיו מקובלים בתקופה הקדומה רק במקום הורתם ולידתם, נתפשטו מאותו זמן (אמצע המאה השלוש-עשרה) למרכזים אחרים, עד שבנוגע לאותן הלכות נטשטשו הגבולות בין המרכזים. והדברים נכונים גם כלפי ההלכות ודיני הסדר הנזכרים בסימננו, שהתקבלותם בתקופה מאוחרת גם במרכזים הרחוקים ממקום הורתם, אינו מאפשר את קביעת מקומו ומוצאו של מחבר הסימן.

וכדוגמא אנקוט את הפרט ההלכתי המובהק ביותר, לדעתי, המייצג את הבדלי המנהגים בין המרכזים השונים בתקופה הקדומה - את חובת טבילת הכרפס בחומץ דווקא. מנהג זה נזכר בסימן שלפנינו (טור 5: 'וְכַרְפֵּס בְּחֹמֶץ / לֶאֱכֹל יְתַאֲמֵץ'), והיה מקום לטעון שהוא משקף מנהג צרפתי. בצרפת הקדומה - שלפני רשב"ם ורבנו תם - נהגו להטביל את הכרפס בחרוסת, כמפורש בדברי רש"י, סדר ר' שמעיה ור' יוסף טוב עלם²², אלא שרשב"ם (ד'תת-תתק; 1160-1080) ורבנו תם (ד'תת-תתקלא; 1171-1100) שינו את המנהג וקבעו להטבילו בחומץ, במי מלח או ב'כל דבר חוץ וקיהוי'²³. ואם כי שגם לאחר כשני דורות עדיין לא נהגו כן 'בספרד ופרובינצא וברוב צרפת',

(תשב), עמ' 107-115; וגם במאמרו 'הגיית האותיות בצרפת וגלגולה לאשכנז', מבטאי שפתנו, ירושלים תשיג, עמ' 13-15. וראה עוד: ר' ירקוני, 'עין הקורא' ליקותיאל הכהן, ע"ד, א, תל-אביב תשמ"ה, עמ' נט-ס; א' אלדר, 'ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי (כ"י ששון 535)', לשוננו, לט (תשל"ה), עמ' 208; 'הנ"ל, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 101-103; ר' ירקוני, 'עדויות ישירות ועקיפות על מבטאיה של העברית ב'עין הקורא' ליקותיאל הכהן, תעודה, ט (תשנ"ה), עמ' 175-176; ש' אליצור, 'חריזות הפיוטים ודרכי ההגייה של בני צרפת ואשכנז הקדומים', לשוננו, נח (תשנ"ה-תשנ"ה), עמ' 326-327; פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א' פרנקל, ירושלים תשס"ו, מבוא, עמ' 37 והערה 215. השווה גם את בקורתו של ז' בן-חיים על ספרו של גומפרץ, מבטאי שפתנו (הנ"ל), קריית ספר, ל (תשט"ו), עמ' 163-166. ובנוגע להגיית סמ"ך כצד"י ולהפך, ראה: י"ג גומפרץ, מבטאי שפתנו (הנ"ל), עמ' 12-15; וגם כאן הביאה ההגייה המוטעית לחרוז זו עם זו, ראה: אליצור, חריזות הפיוטים ודרכי ההגייה (הנ"ל), עמ' 331-332; תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא, מהדורת (בדפוס), מבוא, תת-פרק 'דרכי שירה וחרוז'. 21. ראה: י' זוסמן, 'מפעלו המדעי של פרופסור א"א אורבך', אפרים אלימלך אורבך: ביו-ביבליוגרפיה מחקרית, (מוסף מדעי היהדות, בעריכת ד' אסף, ירושלים תשנ"ה), עמ' 48-53, ובמיוחד עמ' 51-53; 'הנ"ל, 'פירוש הראב"ד למסכת שקלים? חידה ביבליוגרפית - בעיה היסטורית', מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 154 הערה 91 (ומשם הציטטה שבגוף המאמר). וראה עוד: C. Soloveitchik, *Collected Essays*, I, Oxford and Portland 2013, pp. 20-21. 22. ראה: מחזור ויטרי, ב, הלכות ליל פסח, סי' ג ('סדר פסח קצר מרש"י'), מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' תט והערה 3; הגהות מיימוניות, הלכות חמץ ומצה, ח ב, אות ג. 23. ראה: פירוש רשב"ם, פסחים קיד ע"א, ד"ה 'מטבל

פרט לתלמידי רשב"ם ורבנו תם²⁴, מן המקורות נראה שבמהלך המאה השלוש-עשרה נתקבלה הוראת רבנו תם בצרפת בעוד שבאשכנז עדיין רווח המנהג לטבול בחרוסת²⁵. ניתן, לכאורה, לראות את טיבול הכרפס בחומץ כמנהג צרפתי מובהק, ולקבוע את מחבר 'צור תעודה' כבן צרפת. ואולם, אף אם נקדים את בעל הסימן למאה השלוש-עשרה – דבר, שכאמור, אינו מוכרח – עדיין אין כל חובה לעשותו צרפתי. המנהג הרווח באשכנז של המאה הי"ג היה אמנם להטביל את הכרפס בחרוסת, אך מאידך מצאנו לכמה מגדולי הדור האשכנזיים שאחזו בחידושם של רשב"ם ורבנו תם. כן הורו ר' שמחה משפירא (נפטר בערך בשנת ד'תתקפה, 1225)²⁶, ר' מרדכי בר' הלל (ה'מרדכי'; ה'א-נח, 1240-1298)²⁷, הרא"ש (ה'י-פז; 1250-1327)²⁸ וחכמים נוספים בני הדור שלאחריהם²⁹; וכך גם מצאנו לכמה מחכמי ספרד ופרובאנס, בני המאה השלוש-עשרה, שהסכימו להוראת רשב"ם ורבנו תם³⁰. והוראה זו אומצה באשכנז ביתר תוקף במהלך המאה הארבע-עשרה,

בחזרת; תוס', פסחים שם, ד"ה 'מטבל בחזרת'; והמובאה היא מדברי ראב"ן הירחי המצוטטים בהערה הבאה. בתוס' שם נאמר: "היכא שהטיבול ראשון הוי בשאר ירקות, אין צריך לטבול בחרוסת אלא או בחומץ או במים ומלח, כמו שהיה נוהג רבנו תם... ודלא כה"ר יוסף [טוב עלם] שעשה בסדרו 'ויטבול בחרוסת', וכן רבינו שלמה בסידרו וה"ר שמעיה".²⁴ כן כותב ראב"ן הירחי: "ולוקח שאר הירקות, כגון כרפס... ומברך 'בורא פרי האדמה' וטובלן בחרוסת. וכן מנהג כל ישראל בספרד ופרובינצא וברוב צרפת, לבד תלמידי רבינו שמואל [=רשב"ם] ורבינו יעקב נ"ע [=רבנו תם] אחיו, מצרפת, שהנהיגו לטבול טיבול ראשון בחומץ וכל דבר חוזק וקיהוי..." (ספר המנהגי, הלכות פסח, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשלח, עמ' תעד-תעה; הספר נכתב בשנת ד'תתקסד, 1204). גם ר' שמואל מפלייזא (צרפת, המחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה) כותב: "ובטבול זה העולם רגילים לטבול בחרוסת" (אור זרוע, ב, סי' רנו, זיטומיר תרכב, דף נט סע"ד).²⁵ ראה: הגדה שלמה, עמ' 102-103; י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון: חקר ועיון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 255-256; אנציקלופדיה תלמודית, יז, ערך 'חרסת', ירושלים תשע"ד, עמ' תפט ובכל הנסמן שם בהערות. ²⁶ כן מביא מהר"ל במנהגי בשם 'נמוקי רבינו שמחה'. ראה: ספר מהר"ל: מנהגים, סדר ההגדה, סי' טו, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' צח. ²⁷ מרדכי, פסחים, רמז תריא (הלכות הסדר בקצרה, בתחילתו). ²⁸ ראה רא"ש, פסחים, הלכות פסח בקצרה [=שו"ת הרא"ש, כלל יד סי' ה]: "נוטל ידיו ומברך 'בורא פרי האדמה' ומטבל בחומץ, כי לא הוזכר חרוסת במשנה עד שהביאו לפני חזרת...". וראה עוד: רא"ש, פסחים, פרק י, סי' כה. אמנם כמו תמיד, ניתן להסתפק אם הרא"ש כתב את דבריו עוד בהיותו במכירתו, אשכנז, או רק לאחר שהיגר ממנה לספרד. ²⁹ בפירוש להגדה ספק אשכנזי, שנכתב לא הרבה אחרי זמנו של מהר"ם מרוטנבורג, נאמר: "ונוטל ידיו... יקח הצורפיי [כרפס] ומברך... ויטבול בחומץ, וכן עיקר" (הגדת חכמי אשכנז [לעיל, הערה 13], עמ' 109-110; ולזהות המפרש שאיננה כה ברורה, ע"י לעיל, הערה 13). כיוצא בכך כותב החכם האנונימי, האשכנזי כנראה, בפירושו לסימן יק"ק גפני תקדש חי' (ע"י לעיל, הערה 3, סי' ה): "גם יהיה לו בקערה מעט חומץ, וישים בו מלח, כדי לעשות טיבול ראשון" (תוספות השלם [על] הגדה של פסח [לעיל, הערה 3], עמ' ה; ובעניינו של הפירוש וכותבו דנתי במקום אחר). עוד בנוגע להתקבלות חידושו של רבנו תם אצל חכמי אשכנז בדור תלמידי מהר"ם מרוטנבורג, היינו בתחילת המאה הארבע-עשרה, ראה: תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון [לעיל, הערה 25], עמ' 256 הערה 17.

אמנם יש מחכמי אשכנז שלא נתבררה דעתם, כמו ה'רוקח', הקובע במקום אחד: "ולוקח כרפס... ומטביל ביין או בחרוסת", אך בחיבור אחר שלו הוא כותב להטביל בחרוסת בלבד. ראה: דרשת הפסח לרוקח, עמ' 97 והערה 210. וכאן המקום לציין, שאין לטעות ולסבור שאף ר' יצחק בר' משה 'אור זרוע' סובר שטיבול ראשון הוא בחומץ או במי מלח, שהמפורש כן בספרו אינו אלא פירושו של ר' שמואל מפלייזא – מבני צרפת! – לפיט 'אלהי הרוחות' מר' יוסף טוב עלם. ראה: אור זרוע, ב, סי' רנו, זיטומיר תרכב, דף נט סע"ד [=הרב ג' צינער, אוצר פסקי הראשונים על הלכות פסח, ניו-יורק תשמה, עמ' קיט-קכ הערה נח, בנוסח מתוקן יותר]. ³⁰ ראה: ר' יצחק בר' אבא מארי (פרובאנס, המאה השתים-עשרה), ספר העיטור, עשרת הדברות, הלכות מצה ומרור, מהדורת רמ"י, דף קלג ע"ב; פירושי רבינו יהונתן מלוגיל על מסכת פסחים, לדרך קיד ע"א, מהדורת הרב ש"א שטרן, בני-ברק תשמ"ב, עמ' רמג. וזו דעתו של רבינו יונה גירונדי, ראה: הרב א' הורביץ (מהדיר), 'סדר פסח לרבינו יונה', הדרום, מט (תשרי תשמ"ב), עמ' 151 [=אבודרהם, סדר ההגדה ופירושה, ירושלים תשכ"ג, עמ' ריט].

עד שהיא מופיעה בהגדות אשכנזיות בנות הזמן כמנהג הפשוט והרגיל³¹. אכן גם בתקופה מאוחרת זו, בשלהי המאה הארבע-עשרה, היו שכינו את המנהג על שמם של 'רבני צרפת'³², אך לא מפאת שהמנהג היה מוכר בצרפת בלבד (דבר הנסתר מן המקורות הנזכרים), אלא משום שהיה **חידושם של 'רבני צרפת' - רשב"ם ורבנו תם.**

הנה לפנינו מנהג צרפתי במקורו, שבזמנו המשווער של בעל הסימן – שלחי המאה הארבע-עשרה – כבר זכה להתפשט ולהתקבל בכל התפוצות המשמשות את מלקט ההלכות והפירושים שבכת"י פרמה 1902 - אשכנז, פרובאנס וספרד, ולא ניתן אפוא להוכיח ממנו מאומה על מוצאו או מקומו של מחבר 'צור תעודה'. ואם חיוב טיבול הכרפס בחומץ, שהוא חידוש מובהק של אחד המרכיזים (צרפת), אין בכוחו לסייע בקביעת מקומו של מחבר הסימן, ודאי שאין בידי הלכות אחרות³³ – שאינן חידושן המובהק של אחד המרכיזים – להכריע בשאלה זו.

וראה גם: זכר צדיק: סדר חג הפסח, ההגדה ופירושה [...] לר' יוסף ב"ר צדיק, מהדורת א' שושנה וי"ש שפיגל, ירושלים תשנ"ד, עמ' פד-פה והערה 49. 31. ההוראה להטביל בחומץ (או במי-מלח) מופיעה בהגדות אשכנזיות רבות מהמאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. ראה: גויטיין, הגדת ארנה מיכאל, עמ' 67-68. וכן גם נהג מהרי"ל, מעצב מנהג אשכנז (ה'קכ-קפז; 1360-1427), ורבו, מהר"ש מנוישטט. ראה: ספר מהרי"ל: מנהגים (לעיל), הערה 26), סדר ההגדה, ס' טו, עמ' צח. 32. כך בדיני הסדר שב'הגדת וולף' (כיום כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית Ms. Heb. 38°7246; מכת"י: F10116) שכתב ר' יעקב בר' שלמה הצרפתי בסוף המאה הארבע-עשרה: ואחר יטול ידיו, <ויברך עליהם בקול רם, כדי שבני ביתו יענו 'אמן' אחריו. וכן ראוי לעשות בכל ברכה וברכה>. ואחר יקח מן הכרפס או העומד במקומו לשעור ראוי, ויטבילנו בחומץ. כן מנהג רבני צרפת. וראיתם, כי לא נזכר במשנה טבילה בחרוסת עד הטבול השני (דף א3). המוסגר בסוגריים חדים הוא מגליון כתה"י שהם הוספות המחבר עצמו, כפי שהוכחתי במאמר שבכתובים. על הגדה זו, ראה: ש' צוקר, 'נפתולי הגורל והחקר של 'הגדת וולף'', על ספרים ואנשים, 11 (תשנ"ז), עמ' 3-12; S.L. Einbinder, *No Place of Rest: Jewish Literature, Expulsion, and the Memory of Medieval France*, Philadelphia 2009, pp. 112-136. 33. כמו מרביתן המכריעה של הלכות הפסח שנידונו לעיל, ב'הערות נוספות'.